

Parakh

Research Journal Deptt. of Punjabi
Language & Literature
Lahore College for Women University
Lahore (Pakistan)
Vol: 3, Jan.-June 2017, PP91-109

پارکھ

تحقیقی مجلہ شعبہ پنجابی زبان و ادب
لاہور کالج برائے خواتین یونیورسٹی لاہور (پاکستان)
جنوری۔ جون 2017ء، مسلسل شماره 3

☆ سید اخلاق حسین

پریم کہانی از باو ابدھ سنگھ: تحقیقی تے تجزیاتی مطالعہ

Abstract

Bawa Budh Singh is one of the earliest writer who wrote about Punjabi Poets. He wrote "Prem Kahani" in the third decade of twentieth century and it comprises on the description of fifteen selective Punjabi Poets. Nearly all the writers especially Historians of Punjabi Literature have sought help out of this book. No doubt, it is considered as the basic source of information about Punjabi Poets, but the researchers of the later periods have found some data of this book to be wrong. This article is about the main characteristics and contradictions found in "Prem Kahani" with respect to the later writers.

پنجابی ادبی تحقیق تے تنقید دے سلسلے وچ باوا بدھ سنگھ اچ کوٹی تے نیں۔ اگرچہ فارسی تے اردو وچ پہلوں ای تذکرہ نگاری دے نال نال ادبی تاریخ نویسی دا مڈھ رکھیا گیا سی پنجابی ادب بارے تذکرہ نگاری دا مڈھ ویہویں صدی دے دو جے دھا کے وچ بنھیا گیا، جدوں ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ تے باوا بدھ سنگھ نے پنجابی ادبی تحقیق دے سلسلے وچ کم کر دیاں پنجابی ادبی تحقیق دا درکھول دتا۔ اوہ ”باوا لہنا سنگھ دے گھر لاہور وچ 4 جولائی 1878ء نوں جمے۔ 1894ء وچ مشن ہائی سکول رنگ محل توں میٹرک کیتا، 1896ء وچ ایف اے کر کے رڑکی توں 1902ء وچ انجینئرنگ دا کورس مکمل کر کے پی ڈبلیو ڈی وچ ایس ڈی اولگ گئے۔ 14 اکتوبر 1931ء نوں لاہور آ رہے سن کہ اٹاری کول موٹر کار دا حادثہ ہویا تے 17 اکتوبر 1931ء نوں اوہ سورگ واس ہو گئے۔ اچ اوہناں نے:

”ناٹک تے کوتا وچ ۱۶ کتاباں لکھیاں اوہناں دی مشہوری پنجابی
تذکرہ تے تاریخ نویسی دیاں کتاباں ہنس چوگ 1913ء، کونل کو
1916ء، بنیہا بول 1925ء تے پریم کہانی 1926ء لکھن نال
ہوئی“۔ (1)

پنجابی ادبی تحقیق بارے لکھے گئے ادبی تذکریاں دے لکھن دا مڈھ باوا بدھ سنگھ نے بدھا۔ ایہناں دے
لکھے ہوئے تذکریاں بارے اقتباس اے:

“He has confined himself to poetry. He
may be taken as the founder or pioneer of
literary criticism in Punjab. But he does not
follow or expound any philosophy or theory
of criticism”.(2)

بابا بدھ سنگھ نوں پنجابی زبان تے ادب دی تحقیق تے تنقید دے حوالے نال اک اہم مقام حاصل اے ایہناں نوں ایہہ اعزاز وی حاصل اے کہ ایہناں نے پنجابی زبان دی خدمت وچ پیش پیش اڈواڈ شاعراں دی حیاتی تے ایہناں دیاں ادبی خدمات اتے سب توں پہلے تذکرے لکھے۔ جتھوں تک بابا بدھ سنگھ دی ”پریم کہانی“ دا تعلق اے، ایہہ اوہناں دی چوتھی تے آخری تصنیف اے۔ ایس تذکرے دا پہلا ایڈیشن 1926ء وچ امرت پریس، لاہور تے دوسرا ایڈیشن 1988ء وچ پنچند اکیڈمی دو مور یہ پبل، لاہور ولوں چھپ کے سامنے آیا۔ پہلے ایڈیشن وچ کل 414 صفحے سن جنہاں دے شروع وچ 84 صفحیاں اتے مشتمل دیباچہ اے۔ ایہدے دو جے ایڈیشن وچ 332 صفحے نیں۔ کتاب دے شروع تے آخر وچ ہیرا سنگھ دردا ایڈیٹر پھلواری، لاہور دا لکھیا بابا بدھ سنگھ دا تعارف درج اے جس وچ اوہناں دی حیاتی تے لکھتاں اتے روشنی پائی گئی اے۔ اڈواڈ پنجابی شاعراں دی حیاتی تے خدمات اتے مشتمل ایس کتاب وچ کوتا یعنی شاعری (شاعری دیاں قسماں، دوسریاں زبانان دی شاعری تے پنجابی شاعری دا باہمی تقابل، پنجابی شاعری اتے دوسریاں زبانان دا اثر تے شاعری دے معاشرے اتے اثرات دا جائزہ لٹا گیا اے۔ ایس توں بعد پریم جج دے عنوان نال پنجابی شاعری دی روایت اتے روشنی پائی گئی اے۔ اخیر وچ پنجابی دے 15 منتخب شاعراں یعنی مولوی عبداللہ، دمور، پیلو شاعر، حافظ برخوردار، احمد کوی، فقیر درزی، میرن، صدیق لالی، قبل شاہ، سید وارث شاہ، نجابت، حامد شاہ عباسی، میاں عبدالحکیم، میاں بخش تے میاں نوروز دی حیات تے خدمات اتے بھرنواں چانن پایا گیا اے۔

بابا بدھ سنگھ نے اپنی لکھت دے شروع وچ مڈھلا مواد شامل کیتا اے جس نوں دیباچہ یا ابتدا سیہ وی آکھیا جاسکدا اے۔ ایس دیباچے وچ اوہناں کوتا، انکار، کوتا داساک ہورنا کول ہنڈراں نال، کوتا دیاں قسماں، پنجابی کوتا تے دو جیاں بولیاں دی کوتا۔ مقابلہ، پنجابی کوتا تے دو جیاں بولیاں دا اثر، کوتا دا اثر سوسائٹی اتے پریم جج جے عنواناں ہٹھ بحث کیتی اے۔ اصل وچ پنجابی شاعراں دی حیاتی دے حالات، ایہناں دے کلام اتے تحقیق تے تنقیدی بحث اے۔ ایس وچ شاعری دی تعریف تے ایس دیاں قسماں دا تذکرہ کردیاں اوہناں

نے زیادہ تر انگریزی یا ہندی کتاباں وچوں مواد حاصل کیتا اے، حالانکہ ایہہ گل اظہر من الشمس اے کہ پنجابی زبان اُتے سب توں ودھ فارسی زبان دا اثر ملدا اے ایہدے نال ایہہ وی حقیقت اے کہ ایہہ یاں ادبی صفاں اُتے وی فارسی دا اثر غالب اے۔ ایس ضمن وچ غزل دی مثال دتی جاسکدی اے کہ جس دامنڈھ فارسی وچ نہیا گیا تے فارسی زبان توں ای اردو تے دو جیاں پاکستانی زبانوں وچ ایس دا چلن شروع ہو یا۔ پنجابی زبان اُتے فارسی دے براہ راست اثرنوں بدھ سنگھ ہو ریں وی تسلیم کردے نیں تے اوہ اس حوالے نال فرماندے نیں:

”ہر اک بولی دا اثر پنجابی تے ہو یا پرسانون پرانی کوتا ملدی نہیں جو

ملی اے سو فرید توں۔ جد اسلام داراج آیاتاں اوہدے نال ای فارسی

زبان دا اثر کوتا تے پینا شروع ہو گیا۔“ (3)

پنجابی زبان اُتے فارسی تے عربی زبانوں دا سب توں ودھ اثر اے، پر اوہناں کتاب دے شروع وچ دتیاں اصطلاحاں دی تشریح تے وضاحت لئی انگریزی زبان دا سہارا لیا اے ایس ضمن وچ مثالاں وی انگریزی زبان دیاں نیں۔ باواجی نے اپنی کتاب وچ تھیں تھیں انگریزی لفظاں تے اصطلاحاں دی ورتوں کیتی اے۔ جنہاں لئی اردو تے فارسی سگوں پنجابی وچ ایہناں نالوں کدھرے ودھیا اصطلاحاں لہجہ سکدیاں سن۔ انگریزی لفظاں تے اصطلاحاں دی ورتوں نال کئی سوکھے پنجابی اکھراں دی تھیں انگریزی دے اکھراں نوں استعمال کر کے مفہوم سمجھان دی کوشش کیتی اے جنھوں لئی مناسب نہیں آکھیا جاسکدا، کیوں جے جدوں روز مرہ دے پنجابی لفظاں دا ذخیرہ موجود اے تے فیہ مشکل تے ناقابل فہم سنسکرت تے انگریزی لفظاں دے استعمال کرن دی منطق سمجھ وچ نہیں آؤندی۔ ”پریم کہانی“ وچ باواجی نے صرف ۱۵ منتخب پنجابی شاعراں بارے لکھیا اے۔ چونکہ ادبی تاریخ وچ عہد بہ عہد ادبی حوالے نال ہون والی پیش رفت نوں سیاسی، سماجی، مذہبی تے جذباتی رویاں دی روشنی وچ بیان کرن دے نال ہر دور دے نمائندہ شاعراں تے نثر نگاراں دی حیاتی دے حالات نمونہ کلام دا موجود ہونا لازم اے، ایس لئی ”پریم کہانی“ نوں ادبی تاریخ دی تھیں صرف شعری تذکرہ لکھنا مناسب

ہو وے گا۔ پریم جنج دے عنوان پٹھ پنجابی شاعری دے ارتقائے جہات پائی گئی اے۔ ایس مضمون وچ جس دا انداز اوہناں نے مولانا محمد حسین آزاد دے مضمون ”شہرت عام تے بقائے دوام“ نال رلدایا نال داننا حق آہر کیتا اے۔ باواجی نے ایس وچ کجھ اجیہا ڈھنگ اپنایا اے کہ اس وچ متانت تے سنجیدگی دی تھاں مسخر اپن وکھالی دیندا اے۔ اکثر پیریاں داڈھ:

”لو! اہ کی آکھدا اے! لوجی ہن پتہ لگا!، اوہ ویکھو! لو! اس چھوٹی

جیہی ٹولی وچ کون اے اور ہے ربا!“۔ (4)

ایہہ تحقیق دی روش نہیں۔ جس توں ظاہر اے کہ باواجی فن تحقیق توں ناواقف سن، جس پاروں اوہناں غلطیاں دا ارتکاب کیتا اے۔ لکھت تے سنسکرت دا اثر ڈھیر نمایاں دسد اے۔ لکھاری ہوراں دا تعلق لاہور شہر نال سی جس پاروں اوہناں دی مادری بولی ماجھی پنجابی ای سی پر اوہناں اپنی لکھت وچ جیہڑے اکھر خاص طور تے سنسکرت دے ورتے نیں، اوہناں کسے ہور ای علاقے دی زبان دی نمائندگی کرن دی کوشش کیتی اے۔ ”پریم کہانی“ وچ کئی تھانواں تے مذہبی تعصب دسد اے۔ پنجابی ادبی تاریخ اُتے اک جہات پایاں دسد اے کہ پنجابی نثر تے نظم دونوں وچ مسلمان شاعراں تے نثر نگاراں نے ڈھیر خدمتاں سرانجام دتیاں نیں۔ کچھ سکھ محققاں پنجابی ادب دے ڈھلے نمونے ناتھ جوگیاں دے دے دے کے ایہہ ثابت کرن دی کوشش کیتی اے کہ پنجابی ادب دے موڈھی ایہہ جوگی سن۔ ایس ضمن وچ ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ تے باوا بدھ سنگھ نے ثابت کرن دی ان تھک کوشش کیتی کہ پنجابی زبان تے ادب دی ترقی تے ترویج واسطے صرف سکھاں نے ہی خدمتاں انجام دتیاں سن۔ پر ہن تک ہون والی تحقیق توں ایہہ گل ثابت ہوندی اے کہ پنجابی نظم دے ڈھلے نمونے حضرت بابا فرید دے شلوک نیں جد کہ حضرت نوشہ گنج بخش دے وعظاں نوں پنجابی نثر دا ڈھلا روپ نیا گیا اے۔ ناتھ جوگیاں دی شاعری پنجابی زبان دے معیاری نمونے نہیں، کیوں جے ایہناں وچ سنسکرت لفظاں دی بھر مار اے جس وجہ نال ایہناں نوں پنجابی زبان وچ لکھیاں لکھتاں آکھنا درست نہیں ایس ضمن وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر اوہناں دی شاعری دی

زبانوں پنجابی من توں انکاری نیں، اوہ لکھدے نیں کہ:

”جے غور نال ویکھیا جاوے تے سانوں ایہہ لسانی رفتار دی اک
سیاسی چال دسدی اے جیہڑی پنجابی داناں لے کے ہندی نوں اگے
ودھان لئی چلائی گئی“۔ (5)

باوا بدھ سنگھ ہوراں اپنی کتاب ”پریم کہانی“ وچ تعصب ورتدیاں لکھیا گیا اے کہ پنجابی ادب ول صرف
سکھاں نے ہی توجہ کیتی اے۔ فیر آپ ای ایہدی وضاحت وی کردتی اے کہ:

”اگے تے ایس کم وچ سکھ ای حصہ لیندے سن، پر ہن مسلمان تے
ہندو بھراواں نوں وی اپنی بولی دی سدھ آئی اے تے کئی ہندو
لکھاریاں نے چنگیاں پستکاں لکھیاں نے۔ مسلماناں نے اچے
پنجابی لٹریچر و دھان ول دھیان نہیں فرمایا“۔ (6)

لکھاری نے پنجابی زبان تے ادب دی ترقی تے ترویج وچ مسلماناں دی تھاں سکھاں تے ہندواں
دے کردار دا ذکر کیتا اے، ”پریم کہانی“ وچ جنہاں 15 منتخب شاعراں دا ذکر کیتا گیا اے اوہناں وچوں 13 شاعر
مسلمان جد کہ صرف دو ہندو نیں۔ اوہناں منتخب شاعراں وچوں اک وی شاعر سکھ دھرم نال تعلق نہیں
رکھدا۔ کتاب وچ مسلماناں دے ناواں نوں وگاڑ کے لکھیا گیا اے، لکھدے نیں ”احمدے دی سر مقبلے نباہی“ وچ
احمد کوی تے مقبل نامی مسلمان شاعر ول اشارہ کیتا گیا اے۔ احمد کوی داناں وگاڑ کے احمدے تے مقبل داناں مقبلے
لکھنا مناسب نہیں۔ کئی شاعراں دا پورے دا پورا کلام بطور نمونہ پیش کر دتا گیا اے۔ اگرچہ ادبی تاریخ یا تذکرے
وچ کلام دے نمونے داموجود ہونا ت ضروری اے پر شاعر داسارا کلام ہی تذکرے یا تاریخ وچ رلت کردین نال
کتاب دی ضخامت وچ تے وادھا ممکن اے، پر ادبی تاریخ نگاری دے حوالے نال کوئی چنگی گل نہیں۔ مثال دے
طور تے حافظ برخوردار تے پیلو دے قصیاں مرزا صاحبان دے جتنے وی شعر ملے، اوہناں نوں تذکرے وچ شامل

کر لیا گیا، حالاں کہ صرف منتخب کلاموں ای شامل تصنیف ہونا چاہی داسی۔ کتابت دیاں غلطیاں دے نال نال کئی لفظ تے فقرے غلط درج نہیں۔ سیال راجپوتان دافرقتہ سی جد کہ سیال فرقہ نہیں ذات یا گوت اے۔

سید فضل شاہ دے ہمعصر شاعراں وچ میاں محمد بخش دا ای ناں ایس کتاب وچ درج اے، ایس علاقے دے کسے ہور شاعراناں یا کوائف ایس کتاب وچ کتے وی نہیں، اقتباس وچ سجادہ نشین تے پکے زاہد و کھالی دین توں محسوس ہوندا اے کہ باواجی نوں اوہناں دے زہد تے شک سی۔ لکھاری اوہناں دی شاعری تے فضل شاہ دی شاعری وچ مماثلت قائم کیتی اے۔ حقیقت وچ انج نہیں۔ فضل شاہ لفاظی دے ماہر سن تے شعری صنعتاں نوں وی بخوبی ورتوں وچ لیاندے سن۔ میاں صاحب شعراں وچ معنوی خوبیاں پیدا کرن دے ماہر سن۔ ایہناں دی شاعری وچ صوفیانہ اسرار تے رموز اگھڑویں سن۔ ایسے طرحاں یوسف زلیخہ دے قصے بارے گل کردیاں ایہہ گل تے درست اے کہ عبدالحکیم بہاؤ پوری دی یوسف زلیخہ وچ فارسی لفظاں دی بھر ماراے پر اوہناں دا یوسف زلیخہ نوں جامی دی یوسف زلیخہ دی ہو بہو نقل یا ترجمہ آکھنا درست نہیں، کیوں جے دوہناں دے واقعاں وچ مماثلت نہیں پائی جاندی۔

اوہناں پہلی کتاب تحفۃ الفقہ ۱۰۲۵ھ وچ تے اخیری رسالہ فقہ ہندی 1075ھ وچ لکھیا۔ اوہناں اپنیاں کتاباں وچ اپنا نام کسے تھیں عبد اللہ تے کسے تھیں عبدی لکھیا اے۔ ”پنجاب میں اردو“ دے حوالے نال اوہ مزید لکھدے نیں کہ ایس وچ کسے عبدی دا ذکر اے جس دی کتاب رسالہ مہندی (997ھ) وچ لکھی گئی سی۔ عبد اللہ عبدی دی پہلوں چھپن والی بارہ انواع نامی فقہ دی کتاب وچ باراں رسالے تے اوہناں دے اپنے نیں جد کہ بارہواں رسالہ تحفہ دوم مولوی محمد شفیع دا لکھیا اے۔ قاضی فضل حق دی دتی گئی بارہ انواع دی تفصیل موجب مولوی عبد اللہ عبدی لاہوری 997ھ (رسالہ مہندی) توں لے کے 1075ھ (رسالہ فقہ ہندی) تقریباً 77 سالوں تک لکھن دا کم کردے رہے جیہڑا ممکن نہیں۔ ایس طرحاں حافظ محمود شیرانی دی تصنیف ”پنجاب میں اردو“ وچ رسالہ مہندی تے فقہ ہندی دے حوالے نال درج اے:

”دونوں رسالوں کا مصنف ایک شخص عبدی نہیں ہے۔ رسالہ مہندی

997ھ کی تصنیف ہے اور فقہ ہندی 1074ھ کی۔ 77 سال کی تصنیفی

زندگی بظاہر ممکن نہیں۔“ (7)

حافظ محمود شیرانی اپنی کتاب ”پنجاب میں اردو“ وچ لکھدے نیں کہ رسالہ مہندی دے مصنف مولوی عبد اللہ لاہوری نیں بلکہ اوہدے مصنف عبدی ابن محمد دا وطن موضع با تو اے۔ پرائس لکھت وچ جس عبدی دا ذکر اے اوہ ہانس ضلع منٹاگمری وچ جے۔ ثابت ہوندا اے کہ رسالہ مہندی مولوی عبد اللہ عبدی لاہوری دی تصنیف نیں۔ ایہہ ضرور سوچنا پیندا اے کہ اوہناں دی قلم ۹۹ھ توں بعد ۱۰۲۵ھ تک کیوں کجھ نہ لکھ سکی۔ رسالہ مہندی دے مصنف دا ناں عبدی اے۔ اوہ آپ لکھدے نیں:

چیوں گھن کھادی لکڑی۔ پئی تر کھاناں وس

جوہر خوبی میری آہی۔ پیری کھڑیا کھس (8)

ایہدے وچ شاعر نے اپنے آپ نوں گھن کھادی ہوئی لکڑی نال تشبیہ دتی اے جس توں ظاہر ہوندا اے کہ مولوی صاحب 1025ھ وچ انتہائی لاغر تے نحیف ہو چکے سن۔ ایہدے باوجود ایہہ لکھنا کہ اوہ 1075ھ تک لکھدے رہے، اک ناممکن اے۔ فقہ ہندی مولوی عبد اللہ لاہوری دی تصنیف نہیں بلکہ کسے ہور عبدی دی اے کیوں جے کتاب وچ شاعر نے اپنا نام عبدی لکھیا اے۔ ثابت ہو یا کہ رسالہ مہندی تے رسالہ فقہ ہندی مولوی عبد اللہ لاہوری دیاں لکھیاں کتاباں نیں۔ مولوی عبد اللہ لاہوری دی لکھت باراں انواع اے۔ رسالہ مہندی تے رسالہ فقہ ہندی بالترتیب عبدی تے عبد اللہ انصاری دیاں لکھتاں نیں۔

”پریم کہانی“ وچ دمودر داس دی حیاتی دے حالات تے اوہدی لکھی ہیر تے تبصرہ شامل کیتا گیا

اے۔ کتاب دے متن وچ بدھ سنگھ ہوراں نے کسے تھاں تے ناں دمودر لکھیا اے تے کئی تھاواں تے دامودر۔ چیویں کہ دمودر اپنے قصے وچ بار بار لکھدا اے کہ ہیر رانجھے دا واقعہ اوہدیاں اکھاں سامنے واپڑیا اوس دی

لکھی ہیر دے متن وچ بار بار 'آکھ دمودر' توں ظاہر ہوندا اے کہ درست ناں دمودر اے، زیر بحث تصنیف شاعراں دے تذکریاں تے مبنی اے، پر دمودر بارے اوہناں صرف دو صفحے لکھے نیں جد کہ اوہدے واسطے اپنی کتاب دے ۵۳ صفحے وقف کیتے نیں۔ شاعر یا ادیب دی سوانح لکھی جائے نال ای اوہدی لکھت دی مختصر مثال وی دتی جائے ناں کہ اکو لکھت تے صفحیاں دے صفحے لکھ دتے جاوے۔ دمودر دے حوالے نال کجھ جھول نیں کہ اوہ ذات دا گلاٹی اروڑہ سی تے چوچک دے شہر جھنگ وچ دکان کرداسی اوہدے سیالاں نال ڈاہڈا تعلق وی سی۔ سر رچرڈ ٹمپل دے دمودر نوں پٹواری دسن نوں وی غلط قرار دیندا اے۔ دمودر دے دکاندار ہون، ہیر رانجھے دے واقعے دے روئما ہون تے اکبر دے دور وچ فرق دے حوالے نال باوا بدھ سنگھ دی تحقیق اے ہر تذکرہ نویس تے ادبی لکھاری نے ایہنوں منیا اے۔ اوہدی رہائش بارے علامہ عتیق فکری کہندے نیں کہ:

”سرائیکی زبان دا ایہہ ہندو شاعر جھنگ سیال دے علاقے دارہن

والا سی“۔ (9)

مصنف نے پیلو تے اوہدی تصنیف قصہ مرزا صاحبان نوں وی موضوعِ بحث بنایا اے بغور مطالعہ کرن تے پتہ لگدا اے کہ لکھاری پیلو بارے کجھ نہیں لکھیا، تاہم اوہدی مرزا صاحبان دے نال کجھ ہور حضرات دی مرزا صاحبان تے تبصرے شامل کر کے ڈنگ ٹپایا اے۔ حافظ برخوردار تے احمد یار مرالوی نے پیلونوں ودھا چڑھا کے بیان کیتا اے تے اوہناں نوں اک عظیم شاعر دمرتبہ دتا اے۔ عبدالغفور قریشی اپنی کتاب ”پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ“ وچ لکھدے نیں:

”پیلو ستارہ ویں صدی دا اک اجیہا مسلمان شاعر اے جیہدا قصہ مرزا

صاحبان دیس پنجاب دی ڈگر ڈگر گلیاں کوچیاں وچ مقبول

اے“۔ (10)

”پنجابی شاعراں دا تذکرہ“ نامی تصنیف وچ پیلو دے بارے انج اے:

”نام دے پیلو قوم دے مسلمان جٹ پنڈ ویرو وال تحصیل ترنتارن

ضلع امرتسر دے رہن والے سن“۔ (11)

نتیجہ ایہہ نکلد اے کہ پیلو اک سی تے اوہ مسلمان سی، مصنف اوہنوں غلطی نال ہندو سمجھ لیا۔ لوکاں دے مطابق برخوردار دوئیں اوہناں وچوں اک حافظ برخوردار سی جد کہ دو جا حافظ برخوردار مصنف۔ احمد یار تے میاں محمد بخش نے وی دو برخورداراں دا ذکر کیتا اے، اوہ لکھدے نیں کہ سیالکوٹ نیڑے نہیں سی بلکہ لاہور نیڑے سی، ایس لئی اوہناں تعلیم حاصل کرن لئی جے گھروں نکلنا ای سی تے فیر اوہ لاہور آؤندے۔ لیکن اوہ بضد نیں کہ احمد یار نے جنہاں دو برخورداراں دا ذکر کیتا اے، اوہ غلط اے۔ اوہناں دی نظر وچ برخوردار اک ای سی، جہدی ذات راٹھاسی:

”حافظ برخوردار موضع قصبہ مسلمانی چیمہ چٹھہ پرگنہ صوبہ لاہور کے

رہنے والے تھے۔ بعض احباب تاریخ 1030ء بتاتے ہیں“۔ (12)

لکھاری نے لکھیا اے کہ حافظ برخوردار راٹھاسی، حافظ برخوردار مسلمانی والے توں کوئی سوسال بعد موضع تخت ہزارہ وچ جے۔ اپنے وقت دے وڈا عالم دین، پنجابی زبان دے اک پختہ کار شاعر سن جنہاں پنجابی وچ لکھتاں دے ڈھیر لگا دتے۔ تخت ہزارے توں موضع رسول نگر آئے تے قصہ یوسف زلیخا لکھیا۔ فیر اعلیٰ تعلیم لئی سیالکوٹ آگئے۔ انواع برخوردار ۶۷۱ھ وچ لکھی گئی جس وچ علم فقہ دے کوئی ویہہ رسالے شامل نیں۔ اوہناں نے قصیدیاں تے وظیفیاں دے پنجابی نظم وچ ترجمے کیتے۔ ایہناں توں وکھ اوہناں نے قصہ مرزا صاحبان، قصہ سسی پنوں، قصہ ہیرا رانجھا، حکایت پاک رسول دی، قصہ بی بی فاطمہ تے جنگ نامہ امام حسین وی لکھے۔ اک حافظ برخوردار موضع قصبہ مسلمانی چیمہ چٹھہ پرگنہ صوبہ لاہور دے رہن والے سن۔ اوہناں فرائض ورثہ کتاب لکھی۔ ایہدے توں اوڑتن ہور لکھتاں یوسف زلیخا، قصہ مرزا صاحبان تے قصہ سسی پنوں لکھیاں۔ جد کہ دو جے حافظ برخوردار جیہڑے سوسال مگروں موضع تخت ہزارہ وچ جے۔ اوہناں انواع برخوردار 1176ھ وچ تصنیف

کیستی جہدے وچ علم فقہ دے گیاراں رسالے شامل نیں۔ اوہناں نے متعدد قصائد و ناطف دے پنجابی نظم وچ ترجمے وی کیستے۔ ایس توں علاوہ اوہناں نے قصہ مرزا صاحبان، قصہ سسی پنوں، قصہ ہیرا رانجھا، حکایت پاک رسول دی، قصہ بی بی فاطمہ تے جنگ نامہ امام حسین توں اڈکئی کتاباں لکھیاں۔ جنہاں بارے بدھ سنگھ ہوریں لکھدے نیں کہ:

”ایہناں نے کئی کتاباں لکھیاں (1) زلیخا، (2) سسی پنوں، (3) مرزا

صاحبان تے کئی ہور۔ باراں انواع اچھے نہیں چھپیاں“۔ (13)

”تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاکستان و ہند“ دی تیرہویں جلد وچ باواجی دے درج بالا دعوے دی تردید

کیستی گئی اے۔ ایہدے وچ انج لکھیا ہویا اے؛

پیلو کا عرصہ حیات 1556-1605ء جبکہ برخوردار کی پیدائش

1620ء میں ہوئی، یعنی پیلو برخوردار سے قبل فوت ہو چکا تھا، اس

لیے استاد شاگرد ہونا ناممکن ہے“۔ (14)

احمد کوی بارے لکھدے نیں کہ اورنگزیب دے عہد وچ پیدا ہون والے احمد کوی نے بیتاں دی شکل وچ

ہیر لکھی جس دے 183 بند نیں۔ ایہہ ہیر 1693ء وچ لکھی گئی۔ ایس گل دا تعین اوہ احمد کوی دے ایس مصرعے

توں کردے نیں:

سن چارتے تیہہ اورنگ شاہی کتھا ہیر تے رانجھے دی ہوئی پوری (15)

اوہ لکھدے نیں کہ پوری ہیر دستیاب نہیں ہوئی بیتاں دی شکل وچ ایہہ سب توں پرانا قصہ اے۔ احمد

نے ہیر دے قصے دی تصویر لکیراں دی شکل وچ بنائی پروارث شاہ نے ایس وچ رنگ بھریاتے اپنے ولوں شوخی دا

وادھا کیتا۔ بے شک احمد کوی دی شاعری ڈھیر سوہنی اے، پر اوہناں دیاں خوبیاں گنن واسطے ضروری نہیں کہ

وارث شاہ جیسے عظیم پنجابی شاعر دے کلام وچوں کیڑے کڈھے جان۔ وارث شاہ دا کلام بلاشبہ پنجابی ادب دا

شاہکار اے تے ایہدے وچ شامل شعر غیر معیاری نہیں، ایس لئی صفحے کالے کرن دا اعتراض بے جا معلوم ہوندا اے۔ وارث شاہ نے نہ صرف ہیرا رانجھے دے رومان نوں بیان کیتا سگوں اپنے شعراں وچ اپنے دور دے سیاسی، سماجی، مذہبی تے اخلاقی حالات تے واقعاں دی ترجمانی وی کیتی اے۔ کیوں جے اوس دور وچ اخلاقی ابتری سی، ایس لئی کجھ شعراں وچ غیر اخلاقی لفظاں دی ورتوں اے۔ لکھاری دا فارسی نوں مولویاں دی زبان آکھنا وی مناسب نہیں۔

فقیر درزی دا ذکر کردیاں انتہائی مختصر حال بیان کیتے گئے نیں جد کہ فقیر درزی دے اخبار الآخرت وچ ڈھیر مواد موجود اے۔ اخبار الآخرت توں اڈ اوہناں دی ایک کتاب فقہ اصغر وی اے، جس وچ اوہناں اپنے حالات کھول کے بیان کیتے نیں۔ ایہناں دو کتاباں موجب فقیر درزی دا اصل ناں حبیب اللہ تے پوداناں طیب سی۔ ایہناں دونوں کتاباں وچ فقیر نے اپنے پنڈ داناں چودھو وال لکھیا اے، چند یوال کسے جگہ تے نہیں لکھیا، لکھاری نے غلط لکھیا اے۔ نال ای درج اے کہ اوہ فقیر نہیں سگوں درزی سن۔ عاجزی ظاہر کرن لئی اپنا تخلص فقیر اختیار کیتا۔ باواجی نے اپنی کتاب وچ درج بالا شعراں وی غلط درج کیتا اے تے وساریم دی بجائے وسائیم لکھیا اے۔ باو بدھ سنگھ دا میرن نامی شاعر دے بارے خیال اے کہ اوہ اورنگزیب دے عہد وچ ہو گزرے نیں تاہم ایہناں دے اصل نام تے مقام دا تعین نہیں ہو سکیا۔ صدیق لالی بارے لکھدے نیں کہ اوہ لہندی بولی دے شاعر نیں۔ اوہناں نے 1033ھ محمد شاہ رگیلا دے دور وچ حضرت یوسف داقصہ لکھیا۔ قرآن پاک وچ لکھے ہوئے واقعاں نوں نظم دی شکل وچ لکھیا۔ ”لہندے دے پاسے دا کوئی“ ہون توں مراد اے کہ کوئی علم نہیں صرف اوہناں دی شاعری وچ ورتی گئی بولی لہندی پنجابی ہون پاروں ایہناں نوں لہندے پاسے دارہائشی لکھ دتا اے پر لہندے دا علاقہ کتھوں تک سی تے لالی اوس علاقے دے کس پنڈ، قصبے یا شہر وچ جسے۔ اوہناں کتاب 1033ھ وچ لکھی گئی، جہدا شعر مصنف نے درج کیتا اے:

اکسواک ہزار تیتی سن پیغمبر ہجری مہڈی امان بابا عمر ضائع سب گزری

ستواں سن محمد شاہ چوغٹے دی بادشاہی جوڑن دی رب ہمت بخشی ہو یا کرم الہی (16)

ایتھے اک ای تھاں تے دوسن لکھے گئے نیں؛ 1033ھ تے 1133ھ۔ محمد شاہ چوغٹے دی بادشاہی دا ستواں سال۔ یعنی محمد شاہ 1131ھ وچ تخت نشین ہو یا ایس توں کچھ ستواں سال 1138ھ ہونا چاہی دا اے۔ ایس لحاظ نال سارے سن غلط نیں، صرف 1138ھ درست اے۔ پر دو جے محقق ایہناں بارے لکھدے نیں:

”نام تے تخلص صدیق، قوم لال جٹ، موضع لالیاں چنیوٹ ضلع
جھنگ دے وسنیک، ایہناں نیں 1138ھ بمطابق 1725ء وچ
مثنوی یوسف زلیخا لکھی“۔ (17)

بدھ سنگھ ہو ریں لکھدے نیں کہ پہلاں کسے شاعر نے بیتاں دی شکل وچ کوئی قصہ نہیں لکھیا۔ اگے چل کے لکھدے نیں کہ ”جنگ نامہ فارسی بحر وچ سی۔“ ایتھے وی مصنف نے بحر نہیں دسی۔ ایسے طرحاں صرف شروع دے چار صفحات وچ سید وارث شاہ بارے بحث کیتی اے، باقی صفحات اتے اوہناں دے لکھے ہیرا نہجھا“ بارے وچ لکھیا اے، اوہناں دے کلام دے نمونیاں نال صفحات دے صفحے بھر دتے نیں۔ وچ جے اوہناں دیاں دو جیاں کتاباں دا وی ذکر کر دیندے تے مناسب ہوندا۔ اوہناں دیاں دوسریاں کتاباں اشتر نامہ، چوہڑی نامہ، معراج نامہ، ترجمہ قصیدہ بردہ شریف تے دوہڑے وی بڑی اہمیت دیاں حامل نیں۔ اوہناں ہیرا وارث شاہ دے کرداراں تے شعراں اتے بحث دے نال صرف سوہنی تے معراج نامہ دا ذکر کیتا اے۔ وارث شاہ دی سوہنی دے حوالے نال فیہر غلطی سامنے آندی اے کیوں جے وارث شاہ نے اس نام دا کوئی قصہ لکھیا ای نہیں۔ پنجابی زبان وچ لکھی کتاب وچ بغیر ضرورت انگریزی دے لفظاں دی ڈھیرورتوں اے۔ عبدالغفور قریشی لکھدے نیں کہ

”وارث شاہ دے قصے توں پتہ لگدائے کہ اوہ جنڈیالہ شیر خاں ضلع
شینو پورہ وچ 1722ء بمطابق 1135ھ دے لاگے قطب شاہ دے
گھر پیدا ہوئے۔ جوان ہوئے تاں قصور دے مولوی غلام مرتضیٰ

کولوں دینی تعلیم پائی،۔ (18)

اڈواڈ تذکرہ نگاراں تے مورخاں نے سید وارث شاہ دی تاریخ پیدائش، مقام پیدائش، ولدیت، ہیردا سال تصنیف، اوہناں دے استاد تے بھاگ بھری دے نال معاشقے دے حوالے نال وکھو وکھ خیالاں دا اظہار خیال کیتا اے اوہناں بارے سفینہ منزل تے ڈاکٹر اختر جعفری دی تحقیق قابل اعتبار نیں۔ لیکن سید علی عباس جلاپوری ”مقامات وارث شاہ“ وچ لکھدے نیں؛

”وارث شاہ اور بھاگ بھری کا پیار بے لوث اور ہوا و حوس سے پاک تھا۔ وارث شاہ کو عشق مجازی کی منازل طے کرتے کچھ زیادہ مدت نہیں گزری تھی کہ بھاگ بھری انہیں اچانک داغِ مفارقت دی گئی۔ وارث شاہ کو اس کی مرگ ناگہان کا سخت صدمہ ہوا اور اسی عالم میں ہیر کا قصہ نظم کرنا شروع کیا،۔ (19)

سید وارث شاہ تے سید بلھے شاہ مخدوم قصور دے شاگرد سن، لیکن اوہناں دے دور وکھو وکھ نیں، ایس لئی اوہناں دی اکٹھے پڑھن والی روایت غلط اے۔ مولابخش کشتہ نوں ای لے لو۔ اوہ لکھدے نیں کہ:

”وارث شاہ 40-1135ھ دے نیڑے پیدا ہوئے،۔ (20)

جد کہ اوہ بلھے شاہ دے بارے دسدے نیں کہ:

”اوہ 1103ھ بمطابق 1680ء نوں جمے تے 1171ھ بمطابق

1746ء نوں فوت ہوئے،۔ (21)

ایس طرحاں دوہناں بزرگاں دیاں عمراں وچ کم از کم 32 ورھیاں دا فرق اے، انج اوہناں دا اکٹھے پڑھنا ناممکن محسوس ہوندا اے، تاہم اک ای استاد توں وکھ وکھ زمانے وچ زیر تدریس رہن نوں منیا جا سگدا اے۔ وارث شاہ نے اک ای ہیر لکھی سی، نکی یا وڈی ہیر توں پتہ نہیں کہہہ مراد اے۔ ایہہ ضرور اے دو جے

شاعراں دے الحاقی شعراں نوں دھڑا دھڑا اصل ”ہیر“ وچ شامل کرن نال ظاہر اے کہ کتاب دی ضخامت اصلی ہیر توں ودھ گئی۔ ایس طرحاں الحاقی شعراں نوں شامل کرن توں بعد وڈی ہیر دا وجود تے ممکن اے، پر اوہنوں ہیر وارث شاہ نہیں آکھیا جاسکدا۔ اصل وچ ”ہیر وارث شاہ“ وچ دو جے شاعراں دے الحاقی شعر شامل کرن توں بعد حاصل ہون والی ہیر نوں مصنف ”وڈی ہیر“ مٹھیا اے۔ فیروز شاہ دی وار لکھن والے نجابت دا تذکرہ ملدا اے۔ اوہ ضلع شاہ پور دے پنڈ مٹیلا دارہن والا ہرل راجپوت سی۔ مصنف موجب اوہ انہویں صدی وچ ہو گزریا اے جدوں پنجاب اتے مہاراجہ رنجیت سنگھ داسکھ چلدا سی۔ نجابت دی پوری وار نہیں ملدی، پر پنڈت ہری کشن جی کول اوہنوں اکٹھا کیتا تے پنجاب اتہاسک سوسائٹی وچ پڑھیا۔ مصنف موجب کجھ لوکاں دے خیال وچ راولپنڈی دے سید شاہ چراغ تے ایہدے چیلے نجابت نے ایس نوں لکھیا، لیکن پنڈت جی اس دی تردید کردے نیں۔ ایس وار وچ نادر شاہ دے دلی تے حملے دا ذکر نہیں ملدا، ایس لئی ایہہ ظاہر ہوندا اے کہ نادر شاہ دے حملے دے دوران کسے مرانی نے ایس دے شعرتیار کیتے تے فیروز شاہ دے سناندے نجابت نے اوس نوں لکھتی روپ دے دتا۔ پر انج جاچدا اے کہ لڑائی/حملیاں دے دوران نجابت نہیں سی، اوہنے سنے سنائے واقعے نوں شعراں داروپ دے دے کہ نادر شاہ دی وار لکھی۔ ایس سلسلے وچ ایس وار وچ ملن والیاں کئی غلطیاں داوی ذکر کیتا گیا اے۔ ایہہ فرض کیتا گیا اے کہ افغانستان، ایران دا صوبہ سی۔ مزید ایہہ کہ اوہدوں تک ایرانیوں نے کابل نوں فتح نہیں کیتا سی جد کہ وار وچ لکھدے نیں کہ:

”نادر شاہ نے قندھار توں چڑھائی کر کے کابل نوں لٹیا“۔ (22)

حامد شاہ عباسی دے پیو دا ناں شیخ عطا محمد، پنڈ دا ناں چنڈی چونہ، تاریخ پیدائش ۱۱۶۱ھ تے لکھیاں گئیاں کتاباں وچ صرف جنگ نامہ، اخبار حامد تے ہیر دے نام درج کیتے نیں۔ دو جے پاسے حمید اللہ ہاشمی نے اوہناں دیاں لکھتاں وچ جنگ نامہ حامد، اخبار حامد، ہیر حامد، گلزار حامد، تفسیر حامد، فقر نامہ حامد، احکام الصلوٰۃ نوں شامل کیتا اے۔ ”تاریخ ادبیات مسلمانان پاکستان و ہند، وچ درج اے کہ اوہناں دے وڈے توران توں آئے

سن۔ اوہناں دیاں لکھتاں وچ درج دو جیاں لکھتاں دے نال اوہناں دے نال ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ نے اپنی انگریزی زبان وچ لکھی گئی پنجابی ادب دی تاریخ **History of Punjabi Literature** دے صفحہ نمبر 58 تے حامد شاہ دی ہیر، جنگ نامہ تے قصہ امان داوی ذکر کیتا اے۔ جس توں واضح ہوندا اے کہ حامد شاہ عباسی دے والد پیو داناں عطا محمد نہیں، سگول اوہناں داناں سید عطاء اللہ ولد سید اعظم سی۔ مصنف نے دسیا اے کہ:

”کہ حضرت حسن نوں زہرا و ہدی لونڈی عثمانے دتاسی“۔ (23)

عثمانی اصل املاء اسما اے۔ دو جا ایہہ کہ جس عورت نے حضرت امام حسن نوں زہرا دتاسی اوہناں نام عثمان (اسما) نہیں بلکہ جعدہ سی۔ مزید ایہہ کہ اوہ آپ دی لونڈی نہیں (حرم) بیوی سی۔ علامہ فروغ کاظمی لکھدے نیں:

”مروان بن حکم (گورنر مدینہ) اور محمد بن اشعث (جعدہ کا حقیقی بھائی) نے امام حسن کی زوجہ جعدہ بنت اشعث سے وعدہ لیا کہ وہ

امام کو زہرا دے کر ان کا کام تمام کر دے“۔ (24)

باو بدھ سنگھ نے سید حامد شاہ عباسی دی تصنیف جنگ نامہ وچ بیان کیتے گئے واقعاں دے حوالے نال جہڑی بحث کیتی اے، اوہ حقائق تے مبنی نہیں۔ شہادتِ امام حسین دے بعد جو حالات بیان ہوئے اوہناں دا تاریخ دے نال دور داوی واسطہ، نہ ای یزید دے بعد حضرت امام زین العابدین تحت نشین ہوئے، نہ ای ہاشمی خاندان دی خواہش سی، نہ تخت لئی لوکاں دا خون وگایا گیا۔ البتہ کربلا دے میدان وچ حضرت امام حسینؑ اپنے ۷۲ جان نثاراں سمیت شہید کرتے گئے۔ جتھوں تک معاویہ بن یزید دی تخت نشینی اے اوہ آپ یزید نے کروائی سی۔ رہی گل مدینہ فتح کرن دی، اوہ لکھاری نے درست لکھی اے کہ مدینہ عبداللہ نے فتح کیتا سی۔ میاں عبدالحکیم دا ذکر وی ملدا اے۔ عبدالغفور قریشی نے اوہناں داناں مولانا عبدالحکیم اچوی لکھیا اے ایسے طرحاں میاں محمد بخش نوروز تے میاں بخش دے حوالے نال لکھتاں ملدیاں نیں۔ دونواں بارے درج اے کہ اوہ ملتانی شاعر نیں، دونواں دے دوراں بارے کجھ نہیں دسیا گیا۔ کشتہ موجب ”مبارک پور ریاست بہاولپور دے وسنیک۔

اورنگ زیب دے زمانے دے کوی جا پدے ہن۔ زیادہ ملتان رہے۔ شعراں وچ سوز، برہ تے تڑف ڈھیر اے۔ ایسے طرحاں بخش ملتانی بارے لکھیا اے کہ اوہ انہویں صدی دے شروع وچ ڈیرہ غازیخان وچ جمے ملتان وچ اپنی حیاتی گذاری۔ اوہناں دیاں کافیاں تے دوہڑے بہت مشہور ہوئے، ملتانی بولی وچ اوہناں دا کلام ملدا اے۔ تاریخ ادبیات موجب اوہناں دیاں لکھتاں وچ اک دیوان ملدا اے۔ پنجابی ادب دی کہانی وچ اوہناں دا دورانیہ 1857ء-1917ء دسیا گیا اے۔ اوہناں مزید لکھیا میاں صاحب کدھرے بخش تے کدھرے نوروز تخلص ورتدے سن جس پاروں بعض تذکرہ نگاراں نے اوہناں نوں دوو کھو وکھ شاعر قرار دتا اے۔ اوہناں باوا بدھ سنگھ تے میاں مولا بخش کشتہ دے بیاناں نوں صریحاً غلط ثابت کیتا اے۔ میاں محمد بخش نوروز تے میاں بخش جہاں دا ذکر ”پریم کہانی“ دے اخیر وچ اے تے کشتہ صاحب نے وی کیتا اے، اصل وچ اک ای شاعر دے دونوں نہیں۔

”پریم کہانی“ بارے کیتی بحث توں قطع نظر قابل غور تے من جوگ امر اے کہ باوا بدھ سنگھ نے پنجابی زبان تے ایہدے ادب نوں محفوظ بنان لئی جیہڑا پہلا قدم چکیا، پنجابی ادب تے تاریخ نویسی وچ سب توں اچھا قدم اے، سچی گل ایہہ وے پئی پنجابی تذکرہ نویسی تے پنجابی تاریخ نویسی لئی ایہدی حیثیت ٹھہلی اٹ دی اے جیہڑی ساری عمارت لئی بنیاد تے سہارا بن جاندی اے۔ بعد وچ آؤن والیاں ساریاں تذکرہ نگاراں تے ادبی تاریخ لکھن والیاں نہیں ایہنوں بنیاد بنایا۔

حوالہ جات

- 1- عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، لاہور، عزیز بک ڈپو، 1972ء، ص 170
- 2- A History of Punjabi Literature, Sant Singh Sekhon, Kartar Singh Duggal, Delhi, Sahitya Akademi, 1992, p383-384
- 3- پریم کہانی، ص 40

- 4 اوہی، ص 60, 62, 63
- 5 فقیر محمد فقیر، ڈاکٹر، پنجابی زبان و ادب کی تاریخ، لاہور، سنگ میل پبلیکیشنز، 2002ء، ص 31
- 6 پریم کہانی، ص 59
- 7 محمود شیرانی، حافظ، پنجاب میں اردو (حصہ اول)، اسلام آباد، مقتدرہ قومی زبان، 1998ء، طبع دوم، ص 337
- 8 عبداللہ، مولوی، باراں انواع، لاہور، مطبع رفاہ عام سٹیٹیم پریس، سن، ص 389
- 9 عتیق فکری، علامہ، العتیق العتیق، بہاولپور، سرائیکی ادبی مجلس، 1971ء، ص 118
- 10 عبدالغفور قریشی، پنجابی زبان و ادب تے تاریخ، لاہور تاج بکڈپو، 1956ء، ص 139
- 11 کشتہ، مولا بخش، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، لاہور: عزیز پبلشرز، 1988ء، ص 68
- 12 قلعداری، احمد حسین، ڈاکٹر، پنجابی ادبیات کی مختصر تاریخ، ص 57
- 13 پریم کہانی، ص 167
- 14 احمد کوی، ہیر، ص 201
- 15 فیاض محمود، سید، تاریخ ادبیات مسلمانانِ پاکستان و ہند، جلد ۱۳ حصہ اول، لاہور، جامعہ پنجاب، 1971ء، ص 263-266
- 16 پریم کہانی، ص 291
- 17 عبدالغفور قریشی، پنجابی ادب دی کہانی، ص 288
- 18 سفینہ منزل، ضلع قصور دے پنجابی لکھاری، مقالہ ایم اے پنجابی، لاہور، پنجاب یونیورسٹی، 1994-95ء، ص 79

- 19 علی عباس، مقاماتِ وارث شاہ، لاہور، حامد رضا، جون 1972ء، ص 12
- 20 مولانا بخش، پنجابی شاعراں دا تذکرہ، ص 116
- 21 ایضاً، ص 102
- 22 پریم کہانی، ص 281
- 23 اوہی، ص 389
- 24 فروغ کاظمی، علامہ، تفسیر اسلام (تاریخ اسلام)، لکھنؤ، عباس بک ایجنسی، 1998ء، ص 700-701